

บทที่ 1

บทนำ

1. สภาพปัญหาและความสำคัญ

1.1 ความนำ

พลเอกเปรม ติณสูลานนท์ ได้เคยกล่าวเนื่องในโอกาสวันขึ้นปีใหม่ ปี 2524 มีใจความสำคัญตอนหนึ่งว่า

"หมู่บ้านตำบลคือ หัวใจของความอยู่รอดของชาติ หากหมู่บ้านตำบลไม่มีการพัฒนา ไม่มีความมั่นคงปลอดภัยแล้ว ประเทศชาติโดยส่วนรวมก็ไม่สามารถดำรงอยู่รอดต่อไปได้..."¹

นายนิศาล มูลศาสตร์สาทร ปลัดกระทรวงมหาดไทยกล่าวเมื่อคราว สัมมนาปลัดจังหวัดและนายอำเภอทั่วประเทศประจำปี 2527 มีความตอนหนึ่งคือ

"ความมั่นคงของประเทศชาติอยู่ตรงไหน อยากให้ท่านนายอำเภอลองคิดดู ความมั่นคงของประเทศชาติจริง ๆ คือ หมู่บ้าน อย่างตำบลก็แค่เพียงสัญลักษณ์เท่านั้น"²

ศาสตราจารย์ ดร.กระมล ทองธรรมชาติ ซึ่งเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการผลักดันโครงการ "แผ่นดินธรรม แผ่นดินทอง" กล่าวว่า

"ประชาชนคนไทยร้อยละ 80 อยู่ในหมู่บ้านชนบท ดังนั้นการพัฒนาประเทศที่จะให้คนส่วนมากได้รับประโยชน์จำเป็นต้องพัฒนาหมู่บ้านในชนบท"³

¹ ชาตรี ติเรกศรีและคณะ, คู่มือเตรียมสอบปลัดอำเภอ-ผู้ช่วยนายทะเบียนอำเภอ (ม.ป.ท., 2530), หน้า 449.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 499.

³ กระมล ทองธรรมชาติ, การพัฒนาหมู่บ้านตามวิถีทางประชาธิปไตย, จัดพิมพ์โดยคณะกรรมการพัฒนาชนบท สภาสังคมสงเคราะห์แห่งประเทศไทยในพระบรมราชูปถัมภ์, 2527, หน้า 1.

นักพัฒนาในองค์กรพัฒนาภาคเอกชน (Non - Governmental Organization - NGO) ผู้หนึ่ง ได้กล่าวถึงหมู่บ้านด้วยความหวังใจเอาไว้ว่า

"สังคมหมู่บ้านวันนี้นำกำลังเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว ถนนหนทาง เครื่องอุปโภคบริโภคจากเมืองหลวงไหลเข้าไปในหมู่บ้าน คุณค่าดั้งเดิมกำลังถูกแทนที่ด้วยค่านิยมใหม่ที่สลายชุมชนมากกว่าที่จะรวมชุมชน นพลังของชุมชนอ่อนแรงลงไปทุกขณะ เพราะรากเหง้าดั้งเดิมกำลังถูกทิ้งถอย การพึ่งตนเองนับวันจะน้อยลง ต้องพึ่งตลาดหนึ่งนอคว่าพึ่งข้าราชการ พึ่งทุกอย่างที่อยู่ภายนอก สลัดพลังที่บรรพบุรุษได้ถ่ายทอดมา"⁴

แม้แต่บรรดาคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย ก็เคยกำหนดยุทธศาสตร์การทำสงครามไว้ว่า "ป่าล้อมบ้าน บ้านล้อมเมือง เมืองล้อมกรุง"

ในด้านวิชาการก็มีการศึกษา เรื่องของหมู่บ้านไทยกันอย่างกว้างขวางโดยเฉพาะอย่างยิ่ง การศึกษาในเรื่องประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีตของกลุ่มนักวิชาการที่เรียกรวม ๆ ว่า "สำนักจักรทิมย์"⁵ ปัจจุบันมีหน่วยงานที่ตั้งขึ้นโดยมีวัตถุประสงค์เพื่อการศึกษาวัฒนธรรมท้องถิ่นและหมู่บ้านเกิดขึ้นหลายหน่วยงาน เช่น มูลนิธิหมู่บ้าน ศูนย์วัฒนธรรมเพื่อการพัฒนาหมู่บ้านอีสาน โครงการศูนย์ส่งเสริมศิลปวัฒนธรรมล้านนา ฯลฯ

นอกจากนี้หมู่บ้านยังมีการศึกษาที่กว้างขวางยิ่งขึ้นไปอีก เมื่อมีองค์กรพัฒนาเอกชนเกิดขึ้นมาเป็นจำนวนมาก โดยมีนักพัฒนาขององค์กรพัฒนาเอกชนจำนวนมากได้เข้าไปอยู่ในหมู่บ้านเป็นเวลานานและนักพัฒนาซึ่งอุทิศตัวในหมู่บ้านเหล่านี้ ในภายหลังได้มีการจัดสัมมนาแลกเปลี่ยนประสบการณ์หลายครั้งจนเริ่มเกิดเป็นแนวการศึกษาท้องถิ่นขึ้นมา โดยมีลักษณะเฉพาะคือ มีข้อมูลระดับท้องถิ่นที่เจาะลึก และนิยมเฝ้ามองปัญหาชาวบ้านแบบที่ชาวบ้านเองมองเป็นปากเสียงให้กับชาวบ้าน เน้นค้นหาอนุรักษ์และฟื้นฟูวัฒนธรรมชาวบ้าน มีแนวทฤษฎีการมองปัญหาแบบ "Populism"⁶

ดูเหมือนว่าเดี๋ยวนี้ใคร ๆ ก็พูดกันว่า "คำตอบอยู่ที่หมู่บ้าน" ด้วยกันทั้งสิ้น

⁴ เสรี นงศ์นิศ, ความหวังใหม่ของสระคุณ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์หมู่บ้าน, 2531), หน้า 7.

⁵ ดูรายละเอียดใน จักรทิมย์ นาคสุภา, เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต (กรุงเทพฯ : บริษัทสำนักพิมพ์สร้างสรรค์จำกัด, 2528) นอกจากนี้ยังมีงานอีกหลายชิ้นที่ใช้วิธีการศึกษาเดียวกันนี้โดยแบ่งศึกษาตามช่วงเวลาต่าง ๆ กัน เช่น สุวิทย์ ไพบูลย์วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทย พ.ศ. 1394 - 2475 (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2521). ฯลฯ

⁶ จักรทิมย์ นาคสุภา, บ้านกับเมือง (กรุงเทพฯ : บริษัทสำนักพิมพ์สร้างสรรค์จำกัด, 2529), หน้า 14.

1.2 หมู่บ้านไทยในสามทศวรรษที่ผ่านมา : ข้อสังเกตเบื้องต้น

ในช่วง 3 ทศวรรษที่ผ่านมา รัฐบาลได้ประกาศนโยบายการพัฒนาเพื่อนำไปสู่ความทันสมัย (modernization) และได้ประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับแรก ในปี 2504 ซึ่งผลนวงของแผนพัฒนาฯ ดังกล่าวนี้นี้ ได้ทำให้รัฐเข้าไปมีบทบาทภายในชนบทและหมู่บ้านอย่างกว้างขวาง โดยการสร้างโครงสร้างพื้นฐาน (infra-structure) ต่าง ๆ อันได้แก่ ถนน ไฟฟ้า ระบบการชลประทาน ฯลฯ และดูเหมือนจะเป็นที่ชัดเจนว่าโครงสร้างพื้นฐานเหล่านี้ ได้สอดคล้องกับความต้องการของรัฐที่จะส่งเสริมการลงทุนต่างประเทศ และเห็นการผลิตเพื่อการส่งออก ผลอีกประการหนึ่งของนโยบายนี้ก็คือ สถาบันและหน่วยงานที่ทำหน้าที่ด้านบริการพัฒนาเกิดขึ้นมากมาย เช่น คณะกรรมการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ กระทรวงพัฒนาการ ฯลฯ สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์ ก็เกิดขึ้นมาเพื่อผลิตบัณฑิตเพื่อรับใช้สังคมให้สอดคล้องในบริบทของการพัฒนา ดังกล่าวนี้นี้

แม้แต่ในมิติของการรักษาความมั่นคงก็เห็นมากกว่าถึงการพัฒนาชนบท ดังเช่น สำนักงานเร่งรัดพัฒนาชนบท ซึ่งอยู่ในสายบังคับบัญชาของกองอำนวยการกลางร่วมรักษาความมั่นคงภายใน (กอ.รมน.) โดยมีกิจกรรมพัฒนาในพื้นที่ "เขตแทรกซึม" เช่น การสร้างถนนสายยุทธศาสตร์ โรงเรียน โรงพยาบาลเคลื่อนที่ ฯลฯ เพื่อที่จะแสดงให้เห็นว่ารัฐได้ให้ความห่วงใยกับชีวิตและความเป็นอยู่ของคนในชนบท

อย่างไรก็ดี แนวทางการพัฒนาดังกล่าวนี้นี้ ได้ก่อให้เกิดการล่มสลายแก่ชนบท ช่องว่างความเจริญระหว่างชนบทกับเมืองห่างกันมากขึ้น มีคนจำนวนมาก "ตกกระสอการพัฒนา" จนทำให้รัฐต้องมีโครงการใหม่ๆ เพื่อแก้ปัญหาดังกล่าว เช่น ในช่วงปี 2518-2523 รัฐบาลได้มีโครงการเงินผัน (ต่อมาคือโครงการสร้างงานในชนบท) เพื่อสร้างงานในฤดูร้อนและลดการอพยพแรงงานสู่เมือง ซึ่งในทางตรงกันข้ามก็คือ เพื่อควบคุมความไม่พอใจของประชาชนที่มีต่อระบบความสัมพันธ์ทางสังคมและการเมือง ที่เป็นเอื้อมิให้ขยายขอบเขตกว้างออกไป⁷

⁷Chavan Vaddhanaphuti, State, Rural Development and Social Reproduction in Rural Northern Thailand, Monograph, 1985, p. 14.

ในช่วงปลายของแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 4 ได้มีการปรับตัวครั้งสำคัญของรัฐในด้านการพัฒนาชนบทอีกครั้งหนึ่งกล่าวคือ รัฐบาลได้แต่งตั้งคณะกรรมการศึกษานโยบายการพัฒนาชนบทที่ผ่านมา ซึ่งส่งผลให้ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมฉบับที่ 5 มีการยอมรับถึงความผิดพลาดของนโยบายการพัฒนาของรัฐบาลที่ผ่านมา รัฐบาลยอมรับว่ามีความยากจนเกิดขึ้นในชนบทจริง ผลนวงของการพัฒนาที่ผ่านมาโดยรวมอยู่ในระดับที่ต่ำ แต่กลับตกอยู่กับผู้ที่มีโอกาสที่ดีกว่าเท่านั้น^๘

ในช่วงแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 5 รัฐบาลจึงได้จัดตั้งคณะกรรมการพัฒนาชนบทแห่งชาติ กำหนดพื้นที่ยากจนและเปลี่ยน กลยุทธ์การพัฒนาจากบนลงล่าง (top down) มาเป็นกลยุทธ์การพัฒนาโดย "การมีส่วนร่วมของประชาชน" ซึ่งกลยุทธ์การพัฒนาแบบการมีส่วนร่วมนี้ รัฐบาลได้อาศัยการระดมประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมโดยอาศัย "องค์กรประชาชน" และได้เปิดโอกาสให้หน่วยงานต่าง ๆ เข้าไปจัดตั้ง "องค์กรประชาชน" ได้อย่างชอบธรรม ปัจจุบันนี้เราจะพบว่าในหมู่บ้านมีหน่วยงานต่าง ๆ เข้าไปจัดตั้ง "องค์กรประชาชน" และดำเนินกิจกรรมเพื่อการพัฒนากันอย่างกว้างขวาง

ในบริบทของการพัฒนานี้ การพัฒนาจึงเป็นทั้งอุดมการณ์และกิจการที่เอื้ออำนวยให้รัฐและกลไกของรัฐสามารถปรับเปลี่ยนบทบาท ขยายการควบคุมขึ้นาสังคมได้^๙ ทำให้สถาบันหลักดั้งเดิมของไทยที่เป็นแหล่งอำนาจทางสังคมและการเมืองในความเป็นจริง ซึ่งได้แก่ สถาบันสงฆ์ และสถาบันข้าราชการ (ทั้งทหารและพลเรือน) สามารถขยายตัวมีบทบาทและเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการพัฒนาได้มากขึ้นเป็นลำดับ^{๑๐}

เราจะพบว่าหมู่บ้านไทยในบริบทของการพัฒนา จึงถูกรอบล้อมด้วยกลไกของระบบราชการอย่างมากมาย รวมทั้งชาวบ้านได้ถูกดึงเข้ามาร่วมในกิจกรรมการพัฒนาและ เป็นไปในลักษณะระดมให้ เข้ามาร่วมรัฐด้วยกิจกรรมดังที่กล่าวมา

ในส่วนต่อไปจะกล่าวถึง "โครงการประกวดหมู่บ้านดีเด่น" ซึ่งอาจจะมองได้ว่าเป็นวิธีการหนึ่งที่รัฐใช้เพื่อระดมชาวบ้านเข้ามาร่วมรัฐ

^๘ดูรายละเอียดใน คณะทำงานศึกษา นโยบายในการพัฒนาชนบทของคณะที่ปรึกษา นายกรัฐมนตรี. นโยบายในการพัฒนาชนบท จัดพิมพ์โดยสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2523, (เอกสารอัดสำเนา).

^๙ซีฮอนันต์ สมุทวณิช. รัฐ (ม.ป.ท., 2530), หน้า 198.

^{๑๐}เรื่องเดียวกัน, หน้า 197.

1.3 โครงการประกวดหมู่บ้านดีเด่น

การประกวดหมู่บ้านดีเด่นอาจจะดูเป็นเรื่องเล็ก ๆ ไม่เป็นที่สนใจกตัญญูเพียงในวงการพัฒนาและวงวิชาการมากนัก แต่สำหรับการทำงานของนักพัฒนาในสวนราชการแล้ว โครงการนี้ถือได้ว่าเป็นเครื่องมือในการทำงานที่สำคัญมากทีเดียว ปรากฏว่าหน่วยงานต่าง ๆ ที่มีโครงการพัฒนาลงไปในระดับหมู่บ้าน ได้จัดให้มีการประกวดหมู่บ้านดีเด่นแทบทั้งสิ้น เช่น การประกวดหมู่บ้านพัฒนา โดยกรมการนิคมฯ ชุมชน กระทรวงมหาดไทย การประกวดหมู่บ้าน หลักการเกษตร ซึ่งมีกรมส่งเสริมการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์เป็นผู้รับผิดชอบ การประกวดหมู่บ้านอาสาพัฒนาและป้องกันตนเอง (อ.น.ป.) โดยส่วนกิจการพลเรือน กองอำนวยการกลางร่วมรักษาความมั่นคงภายใน (กอ.ร.ม.น.) การประกวดหมู่บ้านชุมชนตัวอย่างในด้านความร่วมมือเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิต โดยมีสำนักงานคณะกรรมการสาธารณสุขมูลฐาน สำนักงานปลัดกระทรวงสาธารณสุขเป็นผู้รับผิดชอบ ฯลฯ

จุดเริ่มต้นของการประกวดหมู่บ้านเริ่มมาตั้งแต่ปี 2513 โดยเลขาธิการองค์การสนธิสัญญาป้องกันร่วมกันแห่งเอเชียอาคเนย์ (SEATO) เสนอให้รัฐบาลโดยผ่านกระทรวงการต่างประเทศว่า ยินดีจะให้การสนับสนุน ในกิจกรรมที่มีลักษณะ เป็นการช่วยส่งเสริมและช่วยเหลือประชาชนในหมู่บ้านต่าง ๆ ที่ได้ร่วมกันดำเนินงานพัฒนาหมู่บ้านกันอย่างมีประสิทธิภาพต่อความก้าวหน้าทางเศรษฐกิจ และได้เสนอแนะให้ทางราชการทำโครงการจัดการประกวดหมู่บ้านในชื่อที่โครงการพัฒนาชุมชน (model community development village - of - the - year award programme) และยังให้เงินสนับสนุนเพื่อเป็นรางวัลแก่หมู่บ้านที่ชนะเลิศการประกวดเป็นเงิน 1,000 เหรียญสหรัฐ นอกจากนี้ทาง SEATO ยังเป็นผู้กำหนดวัตถุประสงค์ของการประกวดดังนี้คือ¹¹

1. เพื่อเป็นการรวบรวมทรัพยากรของหมู่บ้านทั้งในด้านกำลังคน ที่ดิน น้ำ วัสดุ และความชำนาญให้彰彰ไว้อย่างมีประสิทธิภาพในการพัฒนา ซึ่งจะยกระดับการครองชีพในหมู่บ้าน

2. เพื่อก่อให้เกิดน้ำใจของการแข่งขันในหมู่บ้านและชุมชนของประเทศในการดำเนินงานพัฒนาชุมชนและชนบท

¹¹ หนังสือกระทรวงการต่างประเทศ ที่ กต.0804/33711 ลงวันที่ 18 กันยายน 2513 เรื่อง "โครงการให้รางวัลหมู่บ้านพัฒนาแห่งรอบปีของการพัฒนาชุมชน."

3. เพื่อกระตุ้นความตื่นตัวที่จะพัฒนาในหมู่บ้านชนบท
4. เพื่อเสริมสร้างและกระชับบรรยากาศแวดล้อมที่จะต่อต้านการบ่อนทำลาย และก่อกวนความสงบในชุมชนชนบท
5. เพื่อสร้างสัมพันธภาพระหว่างรัฐบาล และประชาชนให้ใกล้ชิดยิ่งขึ้น และอำนวยความสะดวกต่อกัน

การประกวดหมู่บ้านในระยะแรก กระทรวงมหาดไทยเป็นผู้ดำเนินการกำหนดกฎเกณฑ์การประกวดและการตัดสิน ซึ่งมีหลักเกณฑ์คือ คุณสมบัติของบ้านประกวดเอาไว้คือ ต้องเป็นหมู่บ้านซึ่งเป็นที่ตั้งของศูนย์พัฒนาตำบล มีประวัติการพัฒนาต่าง ๆ เป็นอย่างดี มีความเป็นระเบียบเรียบร้อยและสะอาด มีการส่งเสริมอาชีพดีเด่น มีการรวมกลุ่มต่าง ๆ ที่ถาวร และมีการปฏิบัติงานร่วมกันอย่างมีประสิทธิภาพ ส่วนการพิจารณาตัดสินในทางอำเภอจะเป็นผู้คัดเลือกหมู่บ้านแล้วรายงานไปถึงจังหวัด และจังหวัดจะรายงานไปยังกรมการพัฒนาชุมชน โดยผู้พิจารณาในขั้นสุดท้ายคืออธิบดีกรมพัฒนาชุมชน ต่อมาหลักเกณฑ์ในการพิจารณาได้พัฒนาขึ้น เพื่อให้สามารถวัดระดับ "การพัฒนา" โดยมีการกำหนดคะแนนและแบ่งตามหลักเกณฑ์ของกิจกรรม ส่วนการตัดสินได้มีการเปลี่ยนแปลงผู้ตัดสินจากอธิบดีกรมพัฒนาชุมชนเพียงคนเดียว เป็นคณะกรรมการตัดสินโดยประกอบด้วยส่วนราชการต่าง ๆ ซึ่งในปัจจุบันก็คือ ตัวแทนจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ตามประเภทของการประกวด อย่างไรก็ตามในช่วงแรกของการประกวดหมู่บ้านนี้ยังไม่เป็นกิจกรรมที่คึกคักมากนัก การคัดเลือกหมู่บ้านยังคงเป็นหน้าที่ของหน่วยราชการ แม้ว่าจะมีหลักเกณฑ์ในการตัดสินที่ซับซ้อน แต่การตัดสินยังคงอาศัยภาพรวมการพัฒนาหมู่บ้านทั่ว ๆ ไป

ในปี 2525 ซึ่งเป็นปีแรกที่มีแผนพัฒนาชนบทยากจน ได้รับการบรรจุไว้ในแผนการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ การประกวดหมู่บ้านได้กลายเป็นกิจกรรมสำคัญของหน่วยราชการที่มีหน้าที่รับผิดชอบในระดับหมู่บ้าน กิจกรรมการประกวดหมู่บ้านซึ่งรับผิดชอบโดยกระทรวงมหาดไทย ได้เปลี่ยนขั้นตอนการประกวดใหม่ส่งผลให้มีการประกวดกันตั้งแต่ระดับตำบล อำเภอ จังหวัด จนถึงการประกวดในระดับเขต ตามเขตการพัฒนากิจกรรมการพัฒนารวมชุมชน กระทรวงมหาดไทย การประกวดจึงเป็นกิจกรรมที่หมู่บ้านทุกหมู่บ้านต้องเข้าไปเกี่ยวข้อง และเข้าไปเกี่ยวข้องกับวิถีของชาวบ้านในทุก ๆ หมู่บ้านด้วย ทั้งนี้เพราะทุกหมู่บ้านต้องมีการเตรียมประกวดทั้งสิ้น เป็นหน้าที่ของทางราชการที่จะคัดเลือกหมู่บ้าน "พัฒนา"

ผู้วิจัยได้ไปสังเกตการณ์เตรียมประกวดหมู่บ้านแห่งหนึ่งซึ่งเป็นการประกวดในระดับเขตของกรมการพัฒนาชุมชนพบว่า การประกวดหมู่บ้านเป็นเรื่องสำคัญมากทั้งด้านราชการและชาวบ้านในหมู่บ้าน ชาวบ้านในหมู่บ้านต้องเตรียมหมู่บ้านของตนเพื่อให้ได้ตามเกณฑ์การพัฒนาที่กำหนดเอาไว้ให้ได้คะแนนมากที่สุด กิจกรรมเหล่านี้ก็คือ ในด้านความสะอาดต้องทำความสะอาดบ้าน เรือน จัดที่นั่งให้เป็นที่เป็นทาง บ้านเรือนต้องสร้างให้มี ความคงทนถาวรต้องมีถึงชยหน้าบ้าน ถนนหนทางต้องตัดใหม่ให้ได้ขนาดมาตรฐาน และต้องมีป้ายจราจรด้วย ฯลฯ ในมิติด้านการมีส่วนร่วมของประชาชนทำให้หมู่บ้านต้องมีศาลา ประชุมกลางบ้าน ศาลาประจำคุ้มแต่ละคุ้ม และมีส่วนหย่อม ศูนย์ข้อมูลหมู่บ้าน ที่อ่าน หนังสือพิมพ์หมู่บ้าน ที่ดับเพลิง ตู้ไปรษณีย์ ที่สำหรับติดธงชาติ ฯลฯ

สิ่งสำคัญอีกอย่างหนึ่งก็คือ "ป้ายคำขวัญ" ในหมู่บ้านแห่งนี้มีคำขวัญต่าง ๆ อยู่ 840 แห่ง คำขวัญที่สำคัญซึ่งปรากฏคือ พระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในเรื่องการพัฒนาชนบท โอวาทของนายกรัฐมนตรี ความจำเป็นพื้นฐาน (จปฐ.) 8 ตัวชี้วัด คำขวัญชวนให้ชาวบ้านเข้ามาร่วมกันพัฒนาหมู่บ้าน และสุภาษิตคำพังเพยต่าง ๆ ป้ายอื่น ๆ ที่ต้องจัดเตรียมก็คือชื่อคุ้ม ชื่อกลุ่มองค์กรต่าง ๆ ป้าย "ถึงชย" "ผักสวนครัว" "รู้รักกันได้" ฯลฯ

ชาวบ้านซึ่งเป็นหัวหน้ากลุ่มต่าง ๆ ต้องเตรียมอ่านรายงานสรุปการทำงานให้แก่คณะกรรมการพิจารณา และนำเอาผลงานต่าง ๆ ที่ดำเนินการมาแสดง กลุ่มทางด้านความมั่นคง เช่น ไทยอาสาป้องกันชาติ (ทส.ปช.) ชุดรักษาหมู่บ้าน (ชรบ.) ฯลฯ ต้องเตรียมฝึกร้องรำ ทบทวนความพร้อม นอกจากนี้ ต้องเตรียมการต่าง ๆ เพื่อแสดงในวันตัดสิน เช่น การฝึกร้องเพลง "พัฒนา" หมอลำ "พัฒนา" ฯลฯ

สำหรับทางฝ่ายข้าราชการการประกวดนี้ เป็นงานในหน้าที่ที่สำคัญทีเดียว ในช่วงเตรียมการประกวดนี้ ข้าราชการทุก ๆ ฝ่ายที่เกี่ยวข้องจะถูกระดมมาช่วยเตรียมหมู่บ้านให้พร้อม เช่น ช่วยฝึกหัดให้ชาวบ้านอ่านรายงานสรุปการดำเนินงาน เขียนป้ายคำขวัญ ช่วยฝึกการแสดงต่าง ๆ ฯลฯ กล่าวโดยสรุป บทบาทของราชการที่สำคัญก็คือ ช่วยดูแลให้กิจกรรมต่าง ๆ สอดคล้องกับหลักเกณฑ์การตัดสิน

ในวันตัดสินการประกวด ชาวบ้านจะประดับบ้านเรือนด้วยธงกิว ส่วนตามถนนหนทางจะเต็มไปด้วยดอกไม้ สีสดต่าง ๆ ที่ศาลาคุ้มจะเต็มไปด้วยผลไม้ที่ชาวบ้านนำมาจัดเรียงไว้ให้คณะกรรมการได้เห็นความอุดมสมบูรณ์ของหมู่บ้าน และมีการแสดง ร้องรำทำ

- เพลงกันอย่างคึกครื้น ชาวบ้านในหมู่บ้านจะแต่งตัวด้วยชุดที่มีสีสันเดียวกันทั้งหมด ยกเว้น ชาวบ้านที่เป็นกลุ่มแม่บ้าน ทส.ปช. ชรบ. กำนันผู้ใหญ่บ้าน ฯลฯ ซึ่งมีชุดแต่งกายเฉพาะ ชาวบ้านตั้งแถวตามถนนเพื่อต้อนรับคณะกรรมการฯ

เมื่อคณะกรรมการตรวจพิจารณามาถึงที่ปราณี ผู้นำในหมู่บ้านจะกล่าว รายงานสรุปผลการพัฒนาในหมู่บ้าน จากนั้นคณะกรรมการจะแยกไปตรวจดูกิจกรรมต่าง ๆ ในส่วนงานที่รับผิดชอบ เพื่อให้คะแนนและทักทายกับชาวบ้าน หลังจากนั้นก็เดินทางกลับ พิธี ประท้วงจะเสร็จเพียงแค่นี้ หลังจากนั้นอีก 1-2 เดือนทางราชการจึงจะประกาศผลและให้รางวัลแก่หมู่บ้านที่ชนะเลิศ โดยหมู่บ้านที่ได้รับรางวัลจะต้องทำโครงการตามจำนวนเงินรางวัล

ดังที่กล่าวมาโดยสังเขปนี้ การประกวดหมู่บ้านจึงเป็นภาพรวมของการพัฒนาทั้งหมดที่รัฐดำเนินกิจกรรมในหมู่บ้าน รวมทั้งได้สะท้อนให้เห็นถึงมิติของชาวบ้านที่ต้องเข้า เกี่ยวข้อง เมื่อพิธีการประกวดหมู่บ้านผ่านไปอาจถือได้ว่าเป็นจุดเปลี่ยนผ่านที่สำคัญของหมู่บ้าน กล่าวคือ เปลี่ยนจากหมู่บ้านธรรมดาไปเป็น "หมู่บ้านพัฒนา" ผลลัพธ์ที่น่าจะเกิดขึ้น ประการหนึ่งก็คือ ทำให้ชาวบ้านรู้สึกศรัทธาว่าได้รับการ "พัฒนา" จากรัฐ

การประกวดหมู่บ้านจึงอาจมองได้ว่าเป็น "พิธีกรรม" อย่างหนึ่งซึ่งรัฐเป็นผู้ผลักดันให้ชาวบ้านจัดทำขึ้น และเป็นวิธีการที่รัฐใช้เพื่อระดม และผูกพันชาวบ้านใน หมู่บ้านให้มาดำเนินกิจกรรมและมีความรับรู้ในเรื่อง "การพัฒนา" ที่เป็นแนวทางเดียวกัน ภายใต้กฎเกณฑ์ "การพัฒนา" ชุดเดียว นั่นคือ รู้สึกชอบหรือคิดคล้ายกันกับที่ทางราชการ ต้องการ ซึ่งน่าจะมีการศึกษาในประเด็นเหล่านี้เพื่อให้ได้ภาพของหมู่บ้านที่ชัดเจนยิ่งขึ้นโดย อาศัยทรรศนะข้างต้นนี้

2. วัตถุประสงค์ในการวิจัย

จากปัญหาการวิจัยดังกล่าวข้างต้น ผู้วิจัยได้กำหนดวัตถุประสงค์ของการวิจัยใน ครั้งนี้ เพื่อวิเคราะห์เนื้อหาและกระบวนการของการประกวดหมู่บ้านซึ่งเป็นกิจกรรมที่ส่ว มารถใช้มองภาพรวมในกระบวนการพัฒนาโดยระบบราชการว่ามีผลกระทบต่อวิถีของ ชาวบ้านอย่างไรบ้าง

3. สมมติฐานการวิจัย

จากการทบทวนแนวความคิดที่เกี่ยวข้องและการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับเรื่องนี้ ผู้

วิจัยกำหนดสมมติฐานไว้ดังนี้คือ

"การประกวดหมู่บ้านไม่ใช่เป็นการริเริ่มและผลักดันจากชาวบ้าน หรือเป็นความต้องการจากชาวบ้าน แต่เป็นความต้องการของทางราชการ ทั้งยังผลให้การประกวดหมู่บ้านกลายเป็นพิธีกรรม และปัจจัยหนึ่งเพื่อสร้างความเป็นเอกภาพและความมั่นคงในหมู่บ้าน"

4. ขอบข่ายทฤษฎีในการวิจัย

กรอบความคิดที่ช่วยให้เครื่องมือสำหรับการมองปรากฏการณ์ในหัวข้อวิจัยอย่างกว้าง ๆ ก็คือแนวคิดสังคมวิทยาพื้นฐานที่ให้นุมมองว่าองค์กรหรือสถาบันใดจะประกอบด้วยอุดมการณ์ กลไกทางอุดมการณ์ และกิจกรรมที่เป็น "การผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดจิตสำนึกและอุดมการณ์" ดังตัวอย่างเช่นในระบบทุนนิยมนั้นนอกจากจะมีการผลิตทุน (Material) แล้ว ยังต้องมีการผลิตความคิดที่เกี่ยวกับทุนควบคู่ไปด้วย และในส่วนที่เกี่ยวกับการผลิตความคิดก็เช่นเดียวกันกับกระบวนการผลิตทุน กล่าวคือ หลังจากการผลิตความคิดอันหนึ่งขึ้นมาแล้ว จำเป็นต้องมีการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดความคิดนั้นขึ้นได้แก่

1. ต้องมีสถาบันต่าง ๆ เป็นกลไกรองรับภารกิจนี้ ซึ่งสถาบันที่สำคัญก็คือระบบราชการ
2. ต้องมีกิจกรรมซึ่งสามารถแบ่งออกได้เป็น 2 ประเภทคือ
 - 2.1 กิจกรรมในชีวิตประจำวัน
 - 2.2 กิจกรรมในพิธีกรรม

ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมนี้ กาญจนา แก้วเทพ¹² ได้พยายามยกตัวอย่างกิจกรรมของสังคมในชนบท เช่น การลงแขก เอาแรง เอมือเอววัน การสร้างบ้านแปลงเรือน บวชลูก เผาศน ฯลฯ ซึ่งล้วนแต่เป็นกิจกรรมที่สืบทอดจิตสำนึกอุดมการณ์ในการช่วยเหลือพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันในชุมชนชนบทหรือหมู่บ้าน กิจกรรมในพิธีกรรมก็เป็นรูปแบบกิจกรรมพิเศษซึ่งอาจจะเป็นการสืบทอดจิตสำนึกแบบใดแบบหนึ่งอย่างเต็มขั้น ตัวอย่างเช่น พิธีกรรมภายในชุมชน พิธีบูชาบรรพบุรุษร่วมกัน พิธีไหว้ผีเหมืองฝาย ฯลฯ สิ่งสำคัญประการหนึ่งก็คือ กิจกรรมซึ่งรัฐจำเป็นต้องสร้างขึ้นมาเพื่อการสืบทอดอุดมการณ์คือ

¹² อังโน กาญจนา แก้วเทพ, "จิตสำนึกจากพิธีกรรม ความเชื่อ และศักยภาพของท้องถิ่น" เศรษฐศาสตร์การเมือง 5 (เมษายน - กันยายน 2529) : 176-177.

กิจกรรมในชีวิตประจำวัน และกิจกรรมในพิธีกรรมจะมีรูปแบบและเนื้อหาสาระเป็น
อย่างไรกัน

1. กิจกรรมในชีวิตประจำวัน

กรอบคิดที่ดูจะช่วยขยายให้เกิดความเข้าใจต่อปัญหาที่มากขึ้นเห็นได้จะได้
แก่ การวิเคราะห์ของ Mary Douglas ซึ่งมีจุดเด่นสำคัญก็คือ การวิเคราะห์จากสิ่งที่
เป็นชีวิตประจำวัน เช่น เรื่องอาหาร (food) ความสกปรก (dirty) มลภาวะ
(pollution) แม้ว่างานของ Douglas จะไม่ได้พูดถึงเรื่องรัฐหรือโครงสร้างส่วน
บน (super - structure) ตามแบบฉบับของสำนักคิดมาร์กซิสต์ แต่เขาก็ได้ให้ราย
ละเอียดในเรื่องปลีกย่อยที่จะช่วยขยายความเข้าใจปรากฏการณ์ซึ่งรัฐดำเนินอยู่มากทีเดียว
เพราะสำนักคิดมาร์กซิสต์และสาาาศิษย์มักจะสนใจแต่โครงสร้างใหญ่ ๆ และกลไกของรัฐ
ตั้งนั้น การนำเอากรอบคิดทางมานุษยวิทยา มาช่วยขยายการมองจึงน่าจะช่วยให้ได้ภาพที่
ละเอียดมากขึ้น

งานทั้งหมดของ Douglas ได้เกี่ยวข้องกับรูปแบบที่วิเคราะห์จาก
การจัดประเภท (classification) สิ่งต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับชีวิตของมนุษย์ โดยมีจุด
สำคัญของการวิเคราะห์ 2 ประการคือ ความเชื่อที่ว่า¹³

1. มนุษย์เป็นผู้ที่พยายามจัดระเบียบ (order) สภานแวดล้อมหรือ
ธรรมชาติให้สอดคล้องกับความรู้สึกรึกคิดของตน
2. เมื่อมนุษย์ได้จัดระเบียบดังกล่าวนี้แล้ว จึงได้สร้างกิจกรรมต่าง ๆ
ซึ่งปรากฏออกมาเป็นรูปแบบ (forms) บทบาทหน้าที่ ฯลฯ.

การจัดระเบียบดังกล่าวนี้ อาจแบ่งได้ออกเป็น 2 ส่วนคือ

1. การจัดระเบียบให้กับธรรมชาติ เช่น ไล่ชั้นเวลาเข้ามิด ต้นไม้โคน
ใหญ่กว่าปลาย ฯลฯ ถ้าหากเกิดผิดปกติไปมาก็จะบอกว่ามันผิดธรรมชาติไป
2. การจัดระเบียบภายในชีวิตสังคม ซึ่งภายในโครงสร้างของระเบียบ
ดังกล่าวนี้ จะมีรูปแบบ (form) กิจกรรมต่าง ๆ ซึ่งสะท้อนให้เห็นความหมายภายใต้
ความคิดดังกล่าว ซึ่งเราจะดูได้จากสัญลักษณ์ คำพูด นิธิกรรม ฯลฯ

¹³ ชัยยุทธ มุณี คำบรรยายในวิชาพิธีกรรมวิเคราะห์ คณะสังคมวิทยาและ
มานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, วันที่ 26 ธันวาคม 3531.

Mary Douglas¹⁴ ได้อธิบายให้เราเห็นว่า สิ่งสกปรก (dirty) เป็นสิ่งที่ได้เปิดเผยให้เห็นถึงระบบ (system) และกฎของการจัดระเบียบภายในระบบดังกล่าวนี้ และ Douglas เชื่อว่า การจัดระเบียบภายในวัฒนธรรมหรือภายในระเบียบของชีวิตสังคมแบบหนึ่งจะสะท้อนให้เห็นถึง ระบบสัญลักษณ์ (symbols) และจะมีการกำหนดขอบเขตหรือเส้นแบ่งให้เห็นหรือรับรู้ เขาได้สรุปว่านี่ก็คือ วิธีการที่แยกแยะระบบคิดของคนชุดหนึ่งออกจากระบบระเบียบที่มีคนคิดและเชื่ออีกกลุ่มหนึ่ง หรือในระดับปัจเจกชนก็สามารถอธิบายด้วยวิธีการเช่นเดียวกัน

Douglas ได้ยกตัวอย่างเพื่อขยายความคิดข้างต้น โดยได้นับถึงเรื่อง "pollution" เขาได้พยายามตั้งคำถามว่า ทำไมความเปลี่ยนแปลงของโลกธรรมชาติเริ่มชายหาดจึงได้กลายมาเป็นปัญหา จนกระทั่งเกิดมีกลุ่มต่อต้านเรื่องมลภาวะขึ้นมา คำตอบนี้เขาได้จากกลุ่มผู้ต่อต้านปัญหามลภาวะ ในช่วงทศวรรษ 1960 และช่วงกลางของทศวรรษ 1970 โดยพบว่ากลุ่มผู้ต่อต้านนี้ได้พยายามประกาศว่าเขามีภารกิจรับผิดชอบในเชิงบวก 3 ประการคือ

1. เพื่อความสุขของมวลมนุษยชาติ
2. เพื่อความเท่าเทียมกัน
3. เพื่อทำให้หัวใจและจิตใจของมนุษยชาติบริสุทธิ์ผุดผ่อง

นอกจากนี้ ยังพบว่ากลุ่มผู้ต่อต้านพยายามอย่างซื่อตรงที่จะแยกแยะให้เห็นถึงความชั่วร้ายของเทคโนโลยีสมัยใหม่ที่เข้ามาสู่ธรรมชาติและตัวของมนุษย์ ซึ่งก็คือ ความพยายามที่จะชี้ให้เห็นว่าสังคมในระบบทุนนิยมนี้มีปัญหาอย่างไร ความคิดนี้ไม่ใช่ว่าใครและ Douglas ก็พบว่า ผู้นำและผู้วางแผนขององค์กรต่อต้านปัญหามลภาวะยังได้จัดระเบียบชีวิตให้กับสมาชิกด้วยคำแนะนำเสนอความคิดว่า

1. จะต้องปฏิเสธกับการประนีประนอมกับความชั่วร้าย
2. ต้องอดทน
3. ปฏิเสธความร่ำรวย
4. รักในธรรมชาติ เพราะธรรมชาติให้ความเท่าเทียมกัน ไม่มีการ

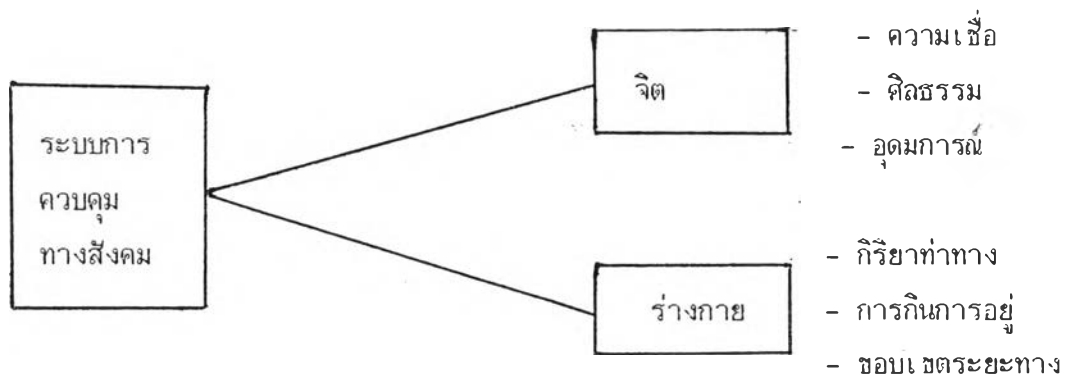
คอร์ปชั่นเหมือนกับในสังคมทุนนิยม

¹⁴ ดูรายละเอียดใน Mary Douglas. *Danger and Purity*, (London : Routledge & Paul Limited), 1966.

นอกจากนี้ องค์กรยังได้จัดกิจกรรมให้มีการถกเถียงอภิปรายในประเด็นที่เกี่ยวกับอุดมการณ์ของกลุ่ม และอันตราย (danger) ดังที่ได้กล่าวมานี้ ดังนั้น เราจะเห็นว่ามีส่วนแบ่งขอบเขตของโลกความคิด และมีสิ่งที่ยุกสร้างขึ้นมา เพื่อให้เกิดการร่วมกันคิดร่วมกันทำ และเราจะพบว่าความคิดเรื่องมลภาวะนี้เป็นจักรวาล (cosmology) ของกลุ่มเล็ก ๆ ซึ่งเป็นหน่ออ่อนทางความคิดที่เกิดขึ้นใหม่ โดยที่ความเชื่อดั้งเดิมของสังคมไม่ได้มีมาก่อนหน้าเลย ซึ่งความคิดดังกล่าวนี้ได้เป็นที่มาของความขัดแย้งเชื่อเป็น เรื่องของกลุ่มคนมากเท่าที่จะเป็นจักรวาล (cosmology) ทั้งหมด เช่นเดียวกับขบวนการทางศาสนาหรือการเสนอสังคมศรีอาริยะ (utopia) และแม้กระทั่งการเสนอความคิดในเรื่อง ความเป็นสมัยใหม่ (modernization) ซึ่งเราจะได้อากรอบวิธีคิดนี้ไปใช้ในการมองต่อไป

วิธีคิดเช่นนี้เราจะเห็นได้ว่ามักจะมีลักษณะ 2 ด้าน (dichotomy) เสมอ กล่าวคือ จะพยายามชี้ให้เห็นว่าถ้าเข้ามาอยู่ภายในจักรวาล (cosmology) แบบนี้แล้วจะต้องอย่างไร และถ้าอยู่ข้างนอกจักรวาล (cosmology) แบบนี้จะไม่ต้องอย่างไร ดังนั้น เมื่อมนุษย์กลุ่มใด ได้จัดระเบียบให้กับตนเองแบบหนึ่ง ก็จะมีระบบสัญลักษณ์ชุดหนึ่งภายใต้ความเชื่อเช่นนี้ขึ้นมา แต่ถ้าหากคนในสังคมส่วนอื่นดำเนินชีวิตไม่อยู่ในความรู้สึกลูกถูกจัดระเบียบขึ้นมาเช่นนี้ก็จะกลายเป็นสิ่งที่เรียกว่า " สิ่งสกปรก " (pollution)

แนวความคิดดังกล่าวนี้ สามารถนำมาอธิบายในเรื่องระบบการควบคุมทางสังคมได้คือการควบคุมทางร่างกายและจิตใจ

ในระบบการควบคุมทางสังคมนี้จะกำหนดการควบคุมทางร่างกายด้านท่าทาง กิริยา มารยาท ภาษา การกั้นการอยู่ ฯลฯ ดังเช่น ที่ Douglas ได้ยกผลงานของ Bernstein ซึ่งได้อธิบายเอาไว้ในเรื่องการควบคุมของครอบครัวในสังคมอุตสาหกรรม

โดยได้ศึกษาคือ ภาษา (speech) และพบว่าระบบการแบ่งงานกันทำ (division of labour) ในสังคมอุตสาหกรรมมีผลต่อระบบการควบคุมที่สนับสนุนโครงสร้างความสัมพันธ์ในครอบครัว สถานภาพภายในครอบครัวก็คือสิ่งที่สมาชิกในครอบครัวกดดันคนอื่นโดยรูปแบบของการจัดประเภท (classification) โดยเริ่มจากการจัดแยกเป็นกลุ่มและมีการกำหนดเส้นแบ่งขึ้น ดังเช่น "อะไรคือเด็ก อะไรคือผู้ใหญ่" หรือคำพูดที่ว่า "ทำอย่างนี้ไม่ได้นะเพราะหนูเป็นเด็ก" ก็อาศัยวิธีคิดแบบเดียวกัน ซึ่งจะเกี่ยวข้องกับเรื่องสิ่งสกปรกทางร่างกาย (body pollution) ส่วนด้านจิตใจ (mind) สิ่งที่ใช้ควบคุมก็คือ ศีลธรรม (moral) และความเชื่อต่าง ๆ

ซึ่งความคิดเช่นนี้ทำให้เรานำไปใช้พิจารณาในรายละเอียดที่ว่า เมื่อมีเหนืออ่อนของความคิดใหม่ใด ๆ เกิดขึ้นมาในชุมชนใด ผู้วางแผนหรือบรรดาผู้นำของกลุ่มจะต้องปฏิบัติสิ่งเหล่านี้คือ

1. การจัดระบบความคิด (cosmologization) ซึ่งเราจะพบว่าอาจจะเป็นความคิดใหม่ทั้งหมด หรือการตีความจากสิ่งที่มีอยู่เดิมเสียใหม่เพื่อให้เข้ากับวิถีชีวิตที่ต้องการจะจัดขึ้นใหม่ และจำเป็นจะต้องมีการผลิตซ้ำเพื่อตอกย้ำอยู่เสมอ ๆ
2. มีการจัดโครงสร้างพื้นฐานขึ้นเพื่อรองรับ
3. มีการจัดระเบียบให้กับวิถีชีวิตในชุมชน

2. กิจกรรมในพิธีกรรม

ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับพิธีกรรมนี้ Emile Durkheim ได้แสดงแนวความคิดเกี่ยวกับหน้าที่ของความเชื่อและพิธีกรรมเอาไว้อย่างกว้าง ๆ ว่า ความเชื่อเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวบุคคลเข้าเป็นกลุ่ม และพิธีกรรมจะเกี่ยวเนื่องกับความเชื่อนั้น อันจะเป็นพลังที่จะก่อให้เกิดความเป็นเอกภาพและปึกแผ่น (solidarity) นอกจากนี้ Durkheim ยังชี้ให้เห็นว่า นอกจากกฎหมายข้อบังคับต่าง ๆ ที่สังคมสร้างขึ้นจะทำหน้าที่ควบคุมคนในสังคมให้อยู่ในระเบียบกฎเกณฑ์เดียวกันแล้ว พิธีกรรมก็เป็นอีกส่วนหนึ่งที่จะช่วยควบคุมและทำให้คนในสังคมอยู่ในกฎเกณฑ์เช่นเดียวกันได้ โดยพิธีกรรมจะทำหน้าที่สำคัญ 4 ประการคือ¹⁵

¹⁵ อังโน ทิตยา สุวรรณชัย. "พัฒนาการแนวความคิดและทฤษฎีของสังคมวิทยา" ใน มานุษยวิทยา จิตวิทยาสังคม พัฒนาการ แนวความคิดและทฤษฎี, หน้า 81 - 124 เอกสารวิชาการของสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย เล่ม 1 (กรุงเทพฯ : เอร่าวันการพิมพ์, ม.ป.ป.).

1. ทำหน้าที่ในการเตรียมและจัดวินัย (disciplinary and preparatory) หน้าที่ซึ่งพิธีกรรมจะเปิดให้บุคคลมีระเบียบวินัยตามความเชื่อของสังคม
2. หน้าที่ในการยึดเหนี่ยวหรือผนึก (cohesive) เข้ากับสังคม พิธีกรรมจะทำให้หน้าที่ซึ่งสร้างความหมายให้มนุษย์ที่จำเป็นต้องอยู่ร่วมกัน มีอารมณ์และความรู้สึกทำนองเดียวกัน ตลอดจนแสดงออกในทิศทางแนวเดียวกันได้
3. หน้าที่ในการผนวกและรื้อฟื้น (revitalizing) พิธีกรรมจะทำให้หน้าที่ซึ่งสร้างศรัทธา ความยึดมั่นในขนบธรรมเนียมประเพณีในอดีตให้คงอยู่ในปัจจุบัน
4. หน้าที่ในการสร้างความรู้สึกของคุณค่า และความสุขของการมีชีวิต (euphoric) พิธีกรรมทำให้เกิดความสุขในการมีชีวิตร่วมกัน พร้อมทั้งเป็นการลดความรู้สึกกดดันหรือเศร้าโศกในจิตใจ

Clifford Geertz¹⁶ ได้ศึกษาวิชารัฐาหลีในทศวรรษที่ 19 พบว่า รัฐาหลีเปรียบเสมือนโรงละครที่มีกษัตริย์และเจ้าขุนมูลนายเป็นเจ้าของและผู้จัดการ มีนักบวชเป็นผู้กำกับเวที และมีสามัญชนชาวนาที่ทั้งหลายเป็นลูกมือและคนดูไปพร้อม ๆ กัน รัฐได้อาศัยพิธีกรรม เป็นปัจจัยสำหรับผูกพันผู้คนจำนวนมากให้มาคิดในเรื่องเดียวกัน คิดคล้ายคลึงกัน รู้สึกชอบหรือชิงในแนวที่คล้ายคลึงกัน และรู้สึกเป็นพวกเดียวกันหรืออยู่ในโลกที่ดำเนินไปตามกฎเกณฑ์ชุดเดียวกัน

นอกจากพิธีกรรมจะก่อให้เกิดความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ในหมู่ผู้คนที่เข้าร่วมพิธีกรรมแล้ว พลังของพิธีกรรมยังทำหน้าที่จัดลำดับชั้นและแยกแยะหน้าที่ของผู้เข้าร่วมพิธีกรรม การจัดลำดับชั้นสูงต่ำลดหลั่นกันเช่นนี้ พลังของพิธีกรรมจึงก่อให้เกิดความสวามิภักดิ์ที่ผู้ต่ำกว่ามีต่อผู้ที่สูงกว่าด้วย พิธีกรรมจึงกลายเป็น "means of orientation" ที่สำคัญ¹⁷

¹⁶ Clifford Geertz. Negara : The Theatre State in Nineteenth Century Bali. (New Jersey : Princeton University Press, 1980.)

¹⁷ อ่างใบ สมเกียรติ วันทะนะ. รัฐไทย นามธรรมและรูปธรรม เอกสารสำหรับใช้ประกอบการอภิปรายในการประชุมเชิงปฏิบัติการ ฝ่ายปาฐกถาและสัมมนา สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย ณ อุทยานวังตะไคร้ จังหวัดนครนายก วันจันทร์ที่ 25 เมษายน 2531 (เอกสารอัดสำเนา).

Mary Douglas ซึ่งอาศัยวิธีคิดจากการจัดระเบียบได้พยายามชี้ให้เห็นว่าในชีวิตปกติของมนุษย์จะมีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันระหว่างรูปแบบ (forms) และบทบาทหน้าที่ (function) แต่ถ้าหาก 2 ส่วนนี้เกิดปัญหาขึ้นเมื่อไร มนุษย์จำเป็นต้องหาวิธีการจัดการกับสิ่งผิดปกติซึ่งถือเป็นจุดสำคัญที่ Douglas สนใจศึกษา อันได้แก่ ขั้วระหว่างระเบียบกับความไร้ระเบียบ (order VS disorder) รูปแบบกับความไร้รูปแบบ (form VS formless) ความมีอยู่กับความไม่มีอยู่ (being VS non - being) และวิธีการจัดการกับสิ่งผิดปกติของมนุษย์ ก็คือ

1. หลีกเลียง (avoid)
2. แยกออก (saparate)
3. จำกัดขอบเขต (demarcation)

แต่ถ้าหากสิ่งผิดปกติดังกล่าวได้เข้ามาในจิตใจของมนุษย์หรือในชีวิตของสังคม ก็จำเป็นต้องสร้างระบบระเบียบขึ้นให้กับมันให้ได้หรือที่ Douglas ใช้คำว่า "purify" ซึ่งก็คือ ที่มาของพิธีกรรมนั่นเอง อีกวิธีหนึ่งก็คือ ใช้วิธีการทำลาย (suppress) ตัวอย่าง เช่น ไก่ชนกลางคืนซึ่งถือว่าเป็นความผิดปกติเพราะไม่สอดคล้องกับระบบของธรรมชาติภายในจิตใจและความรับรู้ของมนุษย์ก็ต้องฆ่าทิ้งเสีย หรือ ไม่ก็เอาไปปล่อยไว้ตามวัดแล้วตัดหางให้รู้กัน ซึ่งก็คือการจำกัดขอบเขต (demarcate) ของสิ่งผิดปกติ

ชาวเขาเผ่าอิกกอเมื่อมีเด็กแฝดเกิดขึ้นมาต้องเอาไปฆ่าทิ้งเสีย ต้องเผาบ้านเรือนของใช้ที่มีอยู่ให้หมดและพ่อแม่ของเด็กต้องออกไปอยู่นอกหมู่บ้านระยะหนึ่ง หลังจากนั้นเพื่อนบ้านก็จะช่วยกันสร้างบ้านเรือนให้เข้ามาอยู่ใหม่

ดังนั้น เราจะเห็นว่า ในส่วนที่ "ปกติ" หรืออยู่ในรูปแบบ (form) ที่มนุษย์รับรู้ได้จะมีระเบียบ แต่ส่วนที่ไม่ปกติจะมีความหลากหลาย ความกระจัดกระจาย จะนำมาซึ่งความไม่ปกติ (disorder) และมีลักษณะไม่จำกัด (unlimited) และกำหนดหมายไม่ได้ (undefinable) ความเชื่อเรื่องอำนาจศักดิ์สิทธิ์จึงมาจากตรงนี้ ซึ่งเป็นอำนาจที่ไม่มีอยู่ในระเบียบ (order)

นอกจากนี้ Douglas ยังพยายามนำความคิดนี้มามองความสัมพันธ์ของโครงสร้างทางสังคม ซึ่งพบว่าในโครงสร้างของสังคมที่มีการแบ่งกฎเกณฑ์ชัดเจนอำนาจ

จะเปิดเผยคือ สำนึกแยกได้ (conscious) แต่ถ้าในส่วนที่ไม่ชัดเจนจะเป็นที่มาของอำนาจ ลึกลับซึ่งไม่สามารถสำนึกแยกได้ (unconscious) ดังเช่นในสังคมศักดินา ชาวนาใน สายตาของขุนนางเจ้าที่ดิน (landlord) จะเป็นพวกอับตราย หรือรัฐบาลมองว่าสลัมเป็น บ่อเกิดของอาชญากรรม แหล่งยาเสพติด ดังนั้น จึงต้องทำให้บริสุทธิ์ผุดผ่อง (purify) ด้วยการไล่อพยพ หรือย้ายไปอยู่ที่อื่นเสีย

การมองปัญหาชนบทของรัฐบาล ก็ดูเหมือนจะเข้าใจได้ด้วยวิสัยมองเช่นนี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในการมองปัญหาเรื่องความมั่นคงของรัฐในชนบทที่ผ่านๆ มา เราจะพบว่า ทางราชการจำเป็นต้องเข้าไปจัดการพื้นที่ที่เรียกกันว่า หล่อแหลมต่อความมั่นคง ดังเช่น การไปอพยพราษฎร การจัดหมู่บ้านในรูปแบบพิเศษขึ้นมาปกครอง การตัดถนน การสร้างโรงเรียน จัดหน่วยแพทย์เคลื่อนที่ ฯลฯ ซึ่งก็คือความพยายามที่ทางราชการเข้าไปจัดระบบระเบียบเพื่อให้สามารถสำนึกแยกได้ (conscious) แต่ในด้านชาวบ้านกลับไม่ได้มองว่าในถิ่นฐานที่เขาอยู่มีลักษณะที่เป็น ความไม่จำกัด (liminality) หรือกำหนดหมายไม่ได้ (undefinable) เหมือนกับทางราชการ เพราะเขาสามารถสำนึกแยกได้ (conscious) ได้เช่นกัน

ดังที่ยกคำกล่าวของ Geertz มาอ้างว่าพิธีกรรมเป็นตัวที่ช่วยให้ผู้เข้าร่วมในพิธีกรรมมีความรู้สึกศรัทธาและคิดไปในแนวทางเดียวกันได้ Victor Turner ได้ช่วยทำให้การอธิบายตรงนี้ชัดเจนขึ้นมากที่สุดทีเดียว โดย Turner พยายามที่จะชี้ให้เห็นว่าในช่วงเปลี่ยนผ่านจากโครงสร้าง (structure) ปกติไปสู่อีกโครงสร้างหนึ่งนั้น พิธีกรรมจะทำหน้าที่เป็นเครื่องช่วยเปลี่ยนผ่าน ตัวอย่างเช่นการเปลี่ยนจากเด็กชายไปเป็นวัยรุ่นเชิงพิธี โจน จุกจะทำหน้าที่นี้ ซึ่ง Victor Turner เรียกภาวะช่วงการเปลี่ยนผ่านนี้ว่า "communitas" หรือ "anti - structure" โดยมีลักษณะสำคัญก็คือ ในโครงสร้างปกติจะมีลักษณะเฉพาะ (specific) และมีขอบเขตจำกัด (bounded) แต่ใน "communitas" หรือ ช่วงที่เรียกว่า "anti-structure" จะเป็นสภาวะที่แตกต่างกัน คือ จะไม่มีขอบเขตจำกัด ไม่มีอดีต ไม่มีอนาคต ถ้าเป็นฝูงชน (mob) ก็จะทำให้คนที่เข้ามา ร่วมชุมนุมกันเลิกใช้ชีวิตแบบปัจเจกชน ความคิดของผู้ที่ร่วมในพิธีกรรมจะสิ้นใจไปตามภาวะในพิธีกรรม

หน้าที่ของพิธีกรรมตรงนี้ก็คือ จะตัดขาดให้ผู้ร่วมในพิธีกรรมตัดขาดออกจากโครงสร้างเดิม และที่สำคัญก็คือ จะทำให้ผู้คนในพิธีกรรมรู้สึกสัมพันธ์ไปกับโลกจักรวาล (cosmology) ใหม่ หรือความคิดใหม่ เหมือนกับเป็นการเกิดใหม่

ความคิดของ Turner ช่วยให้เราเข้าใจมากขึ้นว่าทำไมรัฐจำเป็นต้องทำพิธีกรรมขึ้น และพิธีกรรมมีพลังช่วยทำให้ผู้คนเข้าร่วมในพิธีกรรมเป็นไปตามที่ทางราชการได้
อย่างไร

สัญลักษณ์ในพิธีกรรม

สัญลักษณ์ในพิธีกรรม คือ หน่วยที่เล็กที่สุดของโครงสร้างพิธีกรรมทั้งหมด และเป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงระบบความคิด ความเชื่อในพิธีกรรม เครื่องหมาย (sign) จะต่างจากสัญลักษณ์ (symbol) คือ เครื่องหมายเป็นการแสดงออกของสิ่งที่สามารถรับรู้กันดีแล้วได้ด้วยประสาทสัมผัสทั้ง 5 เครื่องหมายทำหน้าที่เพื่อความสะดวกของมนุษย์ในสังคมเช่น ป้ายจราจร แต่สัญลักษณ์ (symbol) เป็นการแสดงออกของสิ่งที่ยังไม่ทราบกัน ไม่สามารถสื่อกันได้ด้วยความหมาย เช่น เครื่องหมายจราจร รั้วกั้นได้ ฯลฯ ในพิธีการประกวดหมู่บ้านอาจจะสะท้อนถึงความต้องการระเบียบวินัยก็ได้

Victor Turner¹⁸ ได้แบ่งลักษณะของสัญลักษณ์ในพิธีกรรมออกเป็นดังนี้

1. สัญลักษณ์มีความหมายหลายอย่าง การกระทำหรือว่าวัตถุซึ่งใช้ในพิธีกรรมจะมีความหมายหลายอย่าง เช่น ฉัตร แสดงถึงเขานระสุเมรุ มีเขารอบ 7 ชั้น และในขณะเดียวกันอาจหมายถึงอำนาจ ความสูงส่งและการจัดลำดับชั้นของผู้เข้าร่วมพิธีกรรม
2. มีลักษณะเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน (unification) สัญลักษณ์อาจจะถูกมองในความหมายที่ต่างกันโดยเปรียบเทียบมารวมกันทั้งความเป็นจริงและความนึกคิด
3. เป็นสัญลักษณ์ที่อ้างอิงได้ (reference symbol) เป็นสัญลักษณ์ที่อ้างอิงโดยตรง แบ่งเป็น "differential Symbol" ได้แก่ สัญลักษณ์ที่ปรากฏออกมาในระดับจิตสำนึก (consciousness) และ "condensation symbol" ได้แก่ สัญลักษณ์ที่เป็นการสะท้อนจุดรวมของความหมายอาจจะเป็นระดับไร้จิตสำนึก (unconscious) หรือ ไม่ก็ได้

¹⁸ ดูรายละเอียดใน Victor Turner, The Forest of Symbol, (London : Cornell University Press, 1970).

4. สัญลักษณ์ที่มีลักษณะความหมายสองด้าน (polarization of meaning) หมายความว่าด้านหนึ่งสัญลักษณ์นั้นอาจจะสะท้อนถึงระเบียบหรือกฎเกณฑ์ของสังคมในอีกด้านหนึ่ง สะท้อนอารมณ์ความรู้สึกของคนที่เกี่ยวข้องด้วย ความรู้สึกศรัทธา เช่น การประกวดหมู่บ้านด้านหนึ่งสะท้อนอารมณ์ความรู้สึกของคนในหมู่บ้านได้ว่าหมู่บ้านได้รับการพัฒนาเอาใจใส่เหลียวแลจากทางราชการ แต่อีกด้านหนึ่งสะท้อนให้เห็นถึง ความเชื่อหรือวิถีคิดเรื่อง "การพัฒนา" ของรัฐ อันเป็นระเบียบกฎเกณฑ์ที่ถูกกำหนดให้ชาวบ้านต้องทำตามในกฎเกณฑ์ชุดเดียวกัน

นอกจากนี้ ในส่วนที่เกี่ยวกับสัญลักษณ์ เขายังได้พูดถึงอำนาจของสัญลักษณ์ว่าสัญลักษณ์จะทำให้ผู้คนที่เข้าร่วมพิธีกรรมจุกคิด (thought provoking) ทำให้คนรู้สึกเชื่อกฎเกณฑ์ทางความเชื่อความศรัทธาในพิธีกรรมได้ ทำให้เกิดการรวมศูนย์ให้คิดเข้าใจมากขึ้นถึงความเชื่อในพิธีกรรมดังกล่าวนี้ ซึ่งสัญลักษณ์ในพิธีกรรมจะมี 3 แบบคือ

1. เป็นสิ่งที่แสดง (symbol exhibition) อันได้แก่ สัญลักษณ์ที่แสดงความเป็นเผ่าพันธุ์ ซึ่งอาจจะออกมาในรูปเสียงดนตรี ป้ายคำขวัญ ฯลฯ
2. มีสัญลักษณ์ของการเปลี่ยนแปลงจากสภาพเดิมมาสู่สภาวะใหม่ ก็คือ "คนใหม่" จากคนที่ไม่พัฒนาสู่ "คนที่พัฒนา" ฯลฯ ซึ่งจะทำให้คนในพิธีกรรมเกิดการมองภาพที่เป็นนามธรรม เริ่มนึกถึงคุณค่าของสิ่งใหม่ ทำให้เกิดการเทียบเคียง (analogy metaphor) ซึ่งเราจะพบในคำพังเพย เพลงต่าง ๆ และมันจะทำให้ช่วยรวมศูนย์ให้เข้าใจถึงความเชื่อในพิธีกรรมมากขึ้น จะกระตุ้นให้คนเข้าร่วมพิธีมีความคิดว่า อะไรดี อะไรไม่ดี อะไรเป็นบวก อะไรเป็นลบ
3. มีสัญลักษณ์ที่แสดงให้เห็นถึงการจัดจักรวาล (cosmology) ของความเชื่อใหม่ หรือการต่อยอดความเชื่อเดิม ซึ่งก็คือ การปลุกฝังค่านิยมอุดมการณ์ลงไปในพิธีกรรม ดังเช่น การเล่าตำนาน นิยายปรัมปรา หรือในบทเพลงต่าง ๆ ฯลฯ

5. วิธีการศึกษา

ใช้วิธีการศึกษาเชิงคุณภาพ โดยการเข้าไปมีส่วนร่วมกับชาวบ้านในหมู่บ้าน โดยใช้วิธีการดังนี้

1. การสัมภาษณ์ชาวบ้านระดับต่าง ๆ ข้าราชการในพื้นที่และที่เกี่ยวข้องกับ

การจัดประกวด คณะกรรมการตัดสินการประกวด ฯลฯ ทั้งแบบที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ เพื่อรวบรวมคำพูด ภาษา ความคิด ฯลฯ ซึ่งอรรถกถา (discourse) เหล่านี้จะนำมาใช้วิเคราะห์เนื้อหาและเป้าหมายของพิธีกรรมที่มุ่งแสดงออก เพื่อให้ทราบถึงโลกทัศน์ (universe) และวิธีการปฏิบัติของทางราชการและชาวบ้าน

2. การสังเกตที่ส่วนร่วมอย่างใกล้ชิด (participant observation) เพื่อดูกระบวนการในพิธีการประกวดที่เกิดขึ้นอันได้แก่ การสร้างสัญลักษณ์ต่าง ๆ เช่น ป้าย คำขวัญ ฯลฯ เพลง "หม่อมฯ" ฯลฯ โครงสร้างพื้นฐาน (infra-structure) ที่เกิดขึ้นเพื่อรองรับพิธีกรรมนี้และสังเกตการเข้ามาเกี่ยวข้องของทางราชการว่ามีบทบาทอย่างไรบ้างในพิธีกรรมนี้ ฯลฯ

นอกจากนี้ จะเก็บรวบรวมเอกสารคำสั่งหนังสือสั่งการ ฯลฯ ของทางราชการที่เกี่ยวข้องเพื่อนำมาประกอบในการวิเคราะห์ เช่น

- เกณฑ์การตัดสินในการประกวดหมู่บ้านดีเด่น
- ระเบียบคำสั่ง หนังสือสั่งการต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง
- สมุดเยี่ยมหมู่บ้าน บันทึกการประชุมของคณะกรรมการหมู่บ้านสภาตำบล

เป็นต้น

ฯลฯ

6. ประชากรและตัวอย่างในการวิจัย

การศึกษาคั้งนี้เป็นการศึกษาเฉพาะกรณีในหมู่บ้าน 3 แห่ง คือ

1. หมู่บ้านส่งเข้าประกวดโครงการประกวดหมู่บ้านดีเด่นประจำปี 2532
บ้านป่าแพ่ง ต.ทุ่งฮั่ว อ.วังเหนือ จ.ลำปาง
2. หมู่บ้านชนะเลิศการประกวด โครงการประกวดหมู่บ้านดีเด่นเฉลิมพระเกียรติ ปี 2530
บ้านมาบตะโกเอน อ.ครบุรี จ.นครราชสีมา
3. หมู่บ้านผ่านการประกวด 3 ปีหลังชนะเลิศการประกวด
บ้านหนองไผ่ ต.กุดกว้าง อ.หนองเรือ จ.ขอนแก่น

การเลือกตัวอย่างเช่นนี้ เพื่อให้ได้ตัวแทนกรณีศึกษา 3 ประเภทคือ ประเภทที่ 1 หมู่บ้านกรณีศึกษาซึ่งรัฐหรือ "โลกของราชการยังเข้าไปยังไม่มาก หรือเพิ่งเข้าไป ทั้งนี้

เพื่อศึกษา "โลก (universe) ของชาวบ้าน" หรือหมู่บ้านในสำหรัยของชาวบ้านประเภทที่ 2 หมู่บ้านประกวดที่ชนะเลิศการประกวด เพื่อศึกษา "โลกของราชการ" ที่เข้าไปอย่างเข้มข้น รวมทั้งวิธีประกวดหมู่บ้าน ประเภทที่ 3 กรณีศึกษาหมู่บ้านหลังการประกวด ซึ่งผ่านการประกวดมาแล้วเป็นเวลา 3 ปี เพื่อพิจารณาว่า "โลกของราชการ" ที่เข้าไปในช่วงการประกวดแล้ว เข้าไปแทนที่โลกของชาวบ้านได้หรือไม่ อย่างไร

ซึ่งผู้วิจัยไม่สามารถศึกษาได้จากหมู่บ้านแห่งนี้ได้ เพราะต้องใช้เวลาานนอกจากนี้ กรณีศึกษายังมีความแตกต่างภูมิภาคออกไปเนื่องจากผู้วิจัยประสบปัญหาในการเลือกกรณีศึกษา แต่ผู้วิจัยเห็นว่าลักษณะทั่วไปของหมู่บ้านไทยในสายตาของชาวบ้าน หรือโลกของหมู่บ้านในสำหรัยของชาวบ้าน มีลักษณะร่วมที่เหมือน ๆ กัน

7. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

จะทำให้ทราบถึงความสัมพันธ์ด้านอำนาจระหว่างทางราชการกับหมู่บ้าน ได้ดียิ่งขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการนำเอาวิธีการศึกษาทางมานุษยวิทยามาช่วยในการศึกษาน่าจะทำให้การศึกษาปรากฏการณ์นี้มุมมองที่สมบูรณ์ขึ้น
